

Giehtagirji

suohkana
dearvvašvuođa- ja
sosialbálvalusa birra

DÁT
GUOSKÁ
DUTNJE

Namahus:

Giehtagirji

suohkana dearvvašvuoda- ja sosialbálvalusa birra

Almmuhuvvon: 02/2009

Diŋgonnummar:

IS-1578

ISBN 978-82-8081-114-1

Almmuheaddji:

Dearvvašvuodadirektoráhtta

PB 7000 St Olavs plass, 0130 Oslo

Fitnančujuhus:

Universitetsgata 2, Oslo

Tlf: 810 20 050

Fákssa: 24 16 30 01

www.helsedirektoratet.no

Raportta sáhtta diŋgot dáppe:

Helsedirektoratet

v/ Trykksaksekspedisjonen

E-post: trykksak@helsedir.no

Tlf: 24 16 33 68

Fákssa: 24 16 33 69

Diŋgonnummar go diŋgot: IS-1578

Teaksta: Dearvvašvuodadirektoráhtta,
Fuolahus- ja bátnedearvvašvuoda ossodat**Gráfalaš designa:** www.innoventure.no**Deaddeleapmi:** Lobo Media AS**Sisdoallolistu**

Ovdasátni	5
1	Geat leat du deataleamos gulahallanolbmot? 9
2	Makkár dearvvašvuoda- ja sosialbálvalusaid fáallet suohkanat? 13
3	Makkár váldoprinsihpain lea sáhka go suohkan addá bálvalusaid? 45
4	Maid galggat dahkat go áiggit vuostávdit bálvalusaid? 49
5	Makkár kvalitehta sáhtát vuordit bálvalusain maid don vuostáválddát? 53
6	Makkár vuoigatvuodát ja geatnegasvuodát leat dus? 57
Jávohisvuodageasku	57
Loahppasátni	63
7	Gos sáhtát oažžut eanet dieđuid? 65
Almmolaš instánsat	65
Guovllu dearvvašvuodadoaimmahagat	66
Beroštusorganisašuvnnat, ráđit ja lávdegottit	67
Lágat, láhkaásahusat ja njuolggadusat	68

Ovdasátni

Eatnasat mis dárbbasit veahki ja bálvalusaid almmolaš ásahusain iežamet eallinagis. Sáhtta leat buozanvuoda, doaimmannávccahisvuoda, váttis eallindilálašvuoda dahje eará eallinrievdamiid geažil.

Go mii dárbbasit veahki, sáhtta leat váttis diehtit makkár fálaldagat gávdnojit, makkár bálvalusaide mis lea vuoigatvuohta ja geaiguin mii galgat váldit oktavuoda. Ii leat maid álki diehtit movt bálvalusat galget hábmejuvvot ja doaimmahuvvot.

Dan dihte leat mii ráhkadan dán giehtagirjji, bagadus suohkana dearvvašvuoda- ja sosialbálvalusaid birra – veahkin

Mihttomearri lea ahte don oaččut bajilgova vuoigatvuođain ja geatnegasvuođain mat čuvvot dearvvašvuoda- ja sosiallágaid, ja diehtit movt don galggat bargat suohkana hálddahusa ektui das mii guoská ohcamiidda, mearrádusaide ja váiddameannudeapmái.

Don galggat oažžut bajilgova deataleamos bálvalusfálaldagain suohkanis ja makkár prinsihpat leat vuođđun bálvalusaide.

Giehtagirjji lea Dearvvašvuođadirektoráhta ráhkadan, geas maid lea ovddasvástádus ođastit girjji sisdoalu. Girjji lea maid gávdnamis Dearvvašvuođadirektoráhta neahttasiidduin.

Mun sávan giehtagirji lea ávkkálaš dutnje go dárbbasat veahki ja doarjaga árgabeaivvis. Ahte dat veahkeha du oažžut álkit ja eanet oadjebas oktavuoda singuin geain lea ovddasvástádus bálvalusain du suohkanis. Ahte oaččut daid bálvalusaid maid dárbbasat, ja – ii unnimusat – ahte don ies sáhtát veahkehit heivehit bálvalusaid maid dárbbasat.

Dearvvuođaiquin

Bjarne Håkon Hanssen

Dearvvašvuoda- ja fuolahusministtar

Ovdamearkkat leat iešheanalaš muitalusat mat eai leat njuolga čadnon tekstii mii lea nuppebeale siiddus.

Girjjis čuovvut Kari ja Piera dain čuvgesrukses bovssain.

Dán giehtagirjjis čuovvut mii Kari ja Piera ja geahčadit muhtimiid dain imaštallamiin maid vásiheaba eallimis dan ektui makkár fáldadaga guhtege addá. Mii boahit sudno eallimii go gávnadeaba go soai leaba guoktelotjagiin ja gávnnaheaba ahte háliideaba eallit ovttas.

Nina ja Carlosa čuovvut dain ruoná bovssain.

Mii boahit sudno eallimii go soai leaba guoktelotjagiin. Nina deaivvada Carlosiin luopmomátkkis Spánias, Costa del Sol báikkis, ja dan rájes leaba leamaš ovttas. Moadde jagi dás ovdal fárrii spánskalaš Carlos Norgii.

Ulbmil giehtagirjjiin

Giehtagirji galgá addit dieđuid das makkár dearvvašvuoda- ja sosialbálvalusaid suohkan lea geatnegahtton fállat suohkana ássiide, ja mainna lágiin ozat bálvalusaid.

Giehtagirji galgá addit bajilgova bálvalusfálaldagas ja maiddái du vuoigatvuođain ja geatnegasvuođain. Manjágeahčen girjjis lea listu ášahusain maiguin sáhtát váldit oktavuoda jus áiggut eanet dieđuid.

Dát giehtagirji ii fátmmas bálvalusaid maid NAV (ovdalaš Aetat, oadjokantuvrrat ja oasis sosialbálvalusain suohkaniin) addá. Jus áiggut eanet dieđuid NAV bálvalusaid birra, sáhtát mannát www.nav.no dahje váldit oktavuoda NAV-kantuvrrain iežat suohkanis. Jus áiggut dieđuid ekonomalaš doarjagiid birra sáhtát váldit oktavuoda sosialbálvalusain (NAV) iežat suohkanis.

Geat leat du deaŋaleamos gulahallanolbmot?

Go don dárbbášat dearvvašvuoda- ja sosialbálvalusaid, galgá suohkan gos don orut dahje orostalat fállat bálvalusaid. Fálaldat lea iešguđetládje organiserejuvvon, muhto ovttaskas olbmo dárbbut galget vuhtiiváldot gustovaš njuolggadusaid mielde. Dán giehtagirjjiis namuhuvvojit fálaldagat mat leat eanas suohkaniin norggas. Jus don leat eahpesihkar geainna galggat váldit oktavuoda, sáhtát ringet suohkana telefonguovddáži.

Fástadoavttir

Buohkain Norggas lea vuoigatvuohta čadnot ovttá namahuvvon doaktárii suohkanis (fástadoaktára, maid gohčoduvvon dábálašdoavttirin). Fástadoavttir sáhtá iskat du dearvvašvuoda, mearridit dálkasiid ja dárbbu mielde čujuhit spesialistadearvvašvuodabálvussii.

Dearvvašvuodafuolahus

Buot suohkaniin lea dearvvašvuodafuolahus, gos leat rutiinnat máná čuovvumii riegádeami rájes gitta skuvlaahká. Bálvalus galgá veahkehit nannet máná ja nuora iešhálddašeami ja rávisolbmo hálddašit váhnenrolla. Bálvalus fállá rávvagiid, bagadusa, dearvvašvuodaikkadeami, boahkuheami jna. Bálvalus galgá fállat fálaldaga mánáide ja nuoraide gaskal 0–20 jagi, áhpehemiide ja ovddasteddjiide.

Dearvvašvuodafuolahusas galget leat rutiinnat ovttasbargui fástadoaktáriin, eará bálvalusaiguin suohkanis ja spesialistadearvvašvuodabálvalusain.

Buot mánáin ja nuorain lea vuoigatvuohta oažžut dearvvašvuodageahču suohkanis. Váhnemat leat geatnegahtton láhčit dili nu ahte mánna oassálastá suohkana dearvvašvuodageahču.

Bátnedoavttir/bátnedikšu

Juohke bátnedoavttir ja bátnedikšu galgá veahkehit du fuolahit bátnedearvvašvuoda. Don sáhtát váldit oktavuoda dainna bátnedoaktáriin ja bátnedikšuin geainna ieš háliidat.

Eaktodáhtolašguovddáš ja eará eaktodáhtolaš bargu

Mánnga suohkanis lea eaktodáhtolaš bargu iešguđet surggiide, gos sáhtá searvat eaktodáhtolaš bargui dahje vuostávdádit veahki eaktodáhtolaš bargiin. Mánnga suohkanis lea eaktodáhtolašguovddáš gos leat mánnga iešguđetlágan barggut sidjiide geat háliidit veahkehit eaktodáhtolaš bargguin lagasbirrasis. Dávjá lea dakkár veahki smávva barggut, nu go mieđuštit olbmuid doaktára lusa, vuoktačuohppi lusa, poastakantuvrii jna. Don sáhtát váldit oktavuoda eaktodáhtolašguovddážiin iežat suohkanis oažžundihte eanet dieđuid.

Mánnga suohkanis gávdnojit ovdamearkka dihte boarrásiidguovddážat, joavkoaktivitehta nugo «boarrásiid hárrjehallan» ja sosiálalaš aktivitehtat iešguđet eaktodáhtolaš servviid olis (ovdamearkka dihte demenssearvvi, ADHD-searvvi, diabetessearvvi, KOLS-searvvi jna.). Don sáhtát oažžut bajilgova fáladagain doppe gos don orut, go válddát oktavuoda iežat suohkaniin.

Makkár dearvvašvuoda- ja sosialbálvalusaid fáallet suohkanat?

Suohkaniin lea dábálaš geatnegasvuolta addit dutnje dieđuid ja bagadeami makkár bálvalusat fálojit. Okta ulbmil suohkana dearvvašvuoda- ja sosialbálvalusaiguin lea lágidit bálvalusaid nu ahte vuostávdáide šaddá vejolaš eallit nu buori eallima go vejolaš. Bálvalusat galget árvosmahttit ja hukset olbmuid iežaset návccaid hálddašit iežaset árgabeaivvi.

Suohkanis lea ovddasvástádus buot suohkana ássiin, beroškeahhtá agis ja doaibmandásis ja čearddalaš duogážis. Bálvalusat mat dás vuolábealde válddahuvvojit, leat dábálaččat ja gusket maid mánáide ja nuoraide. Makkár bálvalusaid ovttaskas olmmoš oažžu, lea iešguđetládje. Sudja dasa lea ahte ovttaskas olbmo oktagaslaš dárbbut leat bálvalusfálaldaga vuođđun. Dás vuolábealde leat bálvalusat ja doaibmabijut válddahuvvon alfabehtalaš ráiddu mielde:

- Áhpehisvuođaiskkadeapmi	- Gárrenmirkodoaibmabijut
- Ásodat olbmuid vuollel 18 jagi	- Geavaheaddjivistivren persovnnalaš veahkki
- Ássanfálaldat olbmuid badjel 18 jagi	- Heahteguovddážit
- Beaivefálaldat	- Mielčuovvuduodaštus
- Biebmobuktin	- Orustankoarta
- Biraslaš dearvvašvuodasuodjalus	- Ovddasmorašbáiká
- Buhcciidruoktosadji	- Praktihkalaš veahkki ja oahpaheapmi ruovttus
- Dábálašdoavttirbálvalus	- Psykalaš dearvvašvuodabargu
- Dearvvašvuodaafuolahus ja skuvladearvvašvuodabálvalus	- Ruovttubuohccidikšu
- Doarjjaolmmoš	- Ruovttuveahkki
- Dorvoalárbma	- TT-koarta
- Duddenfálaldat	- Váktadoavttir
- Ergoterapiija	- Veahkkeneavvut
- Fástadoavttirbálvalus	- Veajuidahhtin ja veajuiduhttin
- Fysioterapiija	

Kari ja Piera leaba gávnahan ahte soai háliideaba máná. Kari šaddá áhpeheapmin, muhto gean lusa galgá mannat iskat iežas dearvvašvuoda ja ahte máná lea dearvan?

Buot áhpehemiide fálljuvvo geavahit iežas fástadoaktára dahje dearvvašvuodafuolahusa áhpehisvuodaiskkadeapmái.

Dábálašdoavttirbálvalus (fástadoavttirortnet)

Buot ássit sáhttet ieža välljet fástadoaktára registara vuodul.

Sii geain ii leat fástadoavttir sáhttet váldit oktavuoda NAV:ain tlf. 810 59 500 dahje www.nav.no. Soaitá nu ahte doaktáris gean vuosttažettiin háliidivččet ii leat kapasitehta váldit eanet divššohasaid. De fertet välljet eará doaktára. Lea vejolaš molsut fástadoaktára guovtte háve jagis. Mánáin vuollel 16 jagi lea eanas gerddiid seamma fástadoavttir go eatnis. Sii geat leat deavdán 16 jagi, välljejit ieža fástadoaktára. Sii geat eai dáhto fástadoaktára, dahje dáhttot geavahit doaktára gii ii leat čadnon fástadoavttirortnegii, sáhttet dan dahkat. Dakkár diliin lea doavttirbálvalusa iežasoassi stuorit.

Fástadoavttir galgá váldit vuostá iežas divššohasaid govttolaš áiggi sisa. Fástadoavttir galgá maid váldit vuostá divššohasaid geat dárbašit fáhkaveahki beaivet, ja vejolaččat fitnat buohcci luhtte. Fástadoaktáriin sáhttá leat sierra telefonnummar fáhkkabuohcceveahki várás, lassin iežaset dábálaš telefonnummarii. Jus dárbašat fáhkkabuohcciveahki maŋŋil fástadoaktára rabasáiggi, sáhtát váldit oktavuoda váktadoaktáriin. Geahča siidu 29.

Jus don leat eahpesihkar fástadoaktára árvvoštallamiid ja divššu ektui, de sáhtát ohcat ráđi eará doaktáris. Jus it leat duhtavaš fástadoaktára divššuin, sáhtát váldit Dearvvašvuodagehčču. Dearvvašvuodagehčču lea Fylkkamánni luhtte juohke fylkkas. Iežasoasi ferte máksit go lea doaktára luhtte fitnan ja go viežžá dálkasiid apotehkas. Iežasoassi sáhttá molsašuddat. Dábálaš dálkasiid ovddas, maid ii oaččo alit reseapptain, ferte máksit olles hatti. Doavttir ja NAV sáhttá addit eanet dieđuid iežasoasiid birra ja makkár eavttuiguin beassá friddjakoartaortnegii.

Kari ja Piera oažžuba nieiddaža. Soai smiehttaba geainna galgaba váldit oktavuoda jus mánná šaddá buohcci?

Mánná oažžu dábálaččat seamma fástadoaktára go eadni. Jus leat gažaldagat máná dearvvašvuoda birra, sáhtta maid váldit oktavuoda dearvvašvuoda fuolahusain suohkanis. Dearvvašvuoda fuolahus gohču dássidis dearvvašvuoda geahčuide, gos ea.ea. oažžu boahkkofálaldaga.

Lea sotnabeiidit. Piera ii dovda iežas áibbas dearvvašin. Sus lea raddi bávččas ja šieđđá. Fástadoaktáris ii leat rabasáigi vahkkoloahpaid, maid de dahká Piera?

Fástadoaktáriin váldá oktavuoda go leat dearvvašvuodaváttisvuodát. Go ii leat fástadoaktáris rabasáigi sáhtta váldit oktavuoda váktadoaktáriin dan suohkanis gos lea orostallame jus šaddá fáhkabuohcci. Heahtedilis sáhtta ringet telefonnummara 113 Akutt Medisinsk Kommunikasjonssentral (AMK).

Duddenfálaldat

Dát lea fálaldat sutnje gii addá viiddis ovddasmorraša olbmui geas lea stuora fuolahusdárbu. Ulbmil lea ahte fuolahusaddi galgá oažžut duddema iežas beaivválaš fuolahanbargguin. Dudden sáhtta addot muhtin diimmuid muhtun beivviid dahje guhkit jándorbálvalussan. Vejolašvuoda vuostávdit dakkár duddema ja man viiddis ja makkár sisdoallu vejolaš fálaldagas galgá leat ferte čielggaduvvot suohkaniin.

Bálvalusa ferte ohcat. Suohkan galgá čađahit árvoštallame ja de mearridit. Mearrádušas galget leat dieđut das oažžu go ollásit dan maid lea ohcan dahje oažžu go muhtin muddui. Jus ohcan biehttaluvvo, de galgá addot diehtu váidináigemari ja gosa váidin sáddejuvvo. Dán fálaldaga ovddas ii galgga máksit iežasoasi.

Ássanfálaldat olmuide badjel 18 jagi

Suohkaniin leat iešguđet ássanfálaldagat. Jus olmos ii leat dahje ii nákke háhkat ásodaga, galgá suohkan veahkehit háhkat ásodaga.

Dá leat muhtin vejolašvuodát eanas suohkanat sáhttet fállat:

- Jus dus ii leat dárbu earenoamážit heivehuvvon ásodahkii, leat mángga suohkanis láigoásodagat.
- Jus dus lea dárbu heivehuvvon ásodahkii (ovdamearkka dihte buot ovttá dásis uksalasaid haga go geavaha juvlastuolu dahje vázzinstuolu), fállat mángga suohkana láigoásodagaid main lea eallinagistandárda. Mángga suohkanis gohčoduvvojit dát ásodagat fuolahusásodahkan. Fuolahusásodagain eai čuovo fálaldagat go leat ovttaskas olmo heivehandárbbut mat mearridit makkár fálaldaga son vuostávdá.
- Mángga suohkanis leat iešguđet ássanfálaldagat gos lea bargit osiid dahje olles jándora olmuide geat dárbašit viiddis dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid ja eai sáhte orrut sierra ásodagas. Dáin ássanfálaldagain leat iešguđet namahusat suohkanis suohkaniin, ovdamearkka dihte ásodat bargoveahkabásain, seniorguovddáš, boarrásiidsiida, ássan- ja fuolahusguovddáš, ássan- ja aktivitehtaguovddáš, ásodatšillju jna.

Kari bártida ja njalkkasta iežas sihkkeliin. Sus šaddet muhtin árppat ja časká ovtta báni eret ja billista muhtin eará bániid. Sus lea dárbu fitnat bátnedoaktára luhtte. Maid son de dahká?

Jus su dábálaš bátnedoaktáris lea rabasáigi, berre váldit oktavuođa suinna. Dahje váldit oktavuođa eará bátnedoaktáriin.

- Buhcciidruovttu fáallet buot suohkanat. Dán fáaldaga birra válddahuvvo eambo siidu 39.

Ássanfáaldaga ovddas ferte máksit viessoláiggu, muhto lea vejolašvuohta ohcat ássandoarjaga Viessobánkkus. Váldde oktavuođa suohkaniin oažžundihte eanet dieđuid dán birra.

Ásodat olbmuide vuollel 18 jagi

Earenoamáš diliin sáhttet ásahuvvot sierra ásodagat (dahje ássansearvevuohta) mánáide ja nuoraide vuollel 18 jagi. Dakkár fáaldat sáhttá ásahuvvot juogo váhnemiid ásodaga oktavuođas dahje sierra ásodahkan. Man olu váhnemat leat mielde beaivválaš fuolahusas lea iešguđet ládje. Dán bálvalusa ovddas ii galgga máksot iežasoassi.

Geavaheaddjistivren persovnnalaš veahki (Brukerstyrt personlig assistanse BPA)

Dát bálvalus lea jurddašuvvon olbmuide geain leat stuora ja ovtastuvvon veahkkedárbbut. Ortnet doaibmá dainnalágiin ahte bálvalusvuostáváldi (geavaheaddji) gii organisere sin bargguid geat veahkehit su (assisteanttat). Dat mearkkaša ahte geavaheaddji mearrida makkár bargguid galget bargat ja goas.

Bálvalusvuostáváldi (molssaevttolaččat oapmahaš dahje eará olmmoš) doaibmá bargojodiiheadjin. Suohkan lea geatnegas addit oahpu das ahte leat bargojodiiheadji. Assisteanta sáhttá leat suohkana, oasussearvi dahje geavaheaddji bargi. Lea suohkan mii mearrida gean bargi assisteanta galgá leat. Bálvalusa praktihkalaš lágideapmi sáhttá leat iešguđetládje suohkanis suohkanii.

Bálvalusa ferte ohcat, ja suohkan galgá mearridit. Mearrádušas galget leat dieđut das oažžu go ollásit dan maid lea ohcan dahje oažžu go muhtin muddui. Jus ohcan biehttaluvvo, de galgá addot diehtu váidináigemeari ja gosa váidin sáddejuvvo. Dán fáaldaga ovddas ii galgga máksit iežasoasi.

Piera lea vásihan vuostegieđageavada maŋemus áiggis. Son lea massán barggu gáržžidemiid geažil, ja su mánnávuođa ustit oaččui váibmovigi ja jámii fáhkka. Ieš Piera maid bártida iežas dearvvašvuodain. Son šaddá lossamillii ja isolere iežas sosiálalaččat. Ii Kari iige nieida nákse su veahkehit. Gii sáhtá veahkehit Piera?

Deatalaš ovtasbargoguoibmi lea fástadoavttir, gii sáhtá veahkehit dahje jus lea dárbu čujuhit viidáseappot spesialistadearvvašvuodábálvalussii, ovdamearkka dihte GPG (guovllupsykalaš guovddáži) dahje psykologai. Buot suohkaniin leat maid iešguđetlágan fálaldagat psykalaš dearvvašvuodabargosuorggis. Piera berre hupmat doaktáriin dan birra dahje ieš váldit oktavuoda suohkaniin ja iskat leat go doaibmabijut maid birra háliida gullat eambo. Sáhttet leat aktivitehtafálaldagat, ságastallamat muhtin olbmui suohkana psykalaš dearvvašvuodabarggus, lossamiela hálddašankurša ja vel eará mii sáhtá veahkehit.

Muhto jus assisteanta bargá praktihkalaš bargguid (bassama ja sullásaš bargguid) dahje eará bálvalusaid maid ovdas dábálaččat ferte máksit, de sáhtá gáibiduvvot iežasoassi dáid bálvalusain.

Beaivefálaldat

Buot suohkanat galget fállat beaiveorruma. Fálaldat lea sin várás geain lea dárbu fálaldagaide beaivet oassin eanet dearvvašvuodábálvalusain. Bálvalusa ferte ohcat, ja suohkan galgá mearridit. Mearrádusas galget leat dieđut das oazžu go ollásit dan maid lea ohcan dahje oazžu go muhtin muddui. Jus ohcan biehttaluvvo, de galgá addot diehtu váidináigemeari ja gosa váidin sáddejuvvo. Dán fálaldaga iežasoasi máksu lea mearriduvvon sierra buhtadasláhkaásahusas.

Muhtin suohkanat fállat saji beaiveguovddážiin. Fálaldat beaiveguovddážiin lea iešguđetlágan ja lea dávjá iešguđet joavkkuid váste (olbmot geain lea demens, psykalaš doaimmashehtejupmi jna.). Dáid bálvalusaide fállujuvvo dávjá sáhttu ruoktot ovdan. Fálaldahkii gullá iežasoassi.

Ergoterapiija

Suohkan sáhtá maid organiseret ergoterapijabálvalusa, mii sáhtá veahkehit gaskkustit ja heivehit teknihkalaš veahkkeneavvuid olbmuide geain lea heajut doaibmannákca. Ovttaskas suohkanis addo dát Fysioterapijabálvalusas. Ergoterapeutat sáhttet addit oahpu ja hárjehallama beaivválaš aktivitehtain olbmuide geain lea heajut doaibmannávccat buozanvuoda dahje vahága geažil. Suohkana ergoterapijabálvalusas ii leat iežasoassi máksit.

Fástadoavttirbálvalus

Geahča dábálašdoavttirbálvalusa.

Fysioterapiija

Suohkaniin galgá leat fysioterapijafálaldat.

Fysioterapijabálvalus fátmasta fysioterapeutaid ja fysioterapeutaid geain lea doaibmašiehtadus suohkaniin.

Kari lea lihkoheapme ja gahččá gálljimis. Son dolvojuvvo buohccivissui, gos gávnnaht ahte lea doadján čoarbbelnorrassa váddásit. Mii dál dáhpáhuvvá?

Go čuohpadeapmi lea čađahuvvon, bohtá Kari juogo čálihuvvot olggos ja vuolgit ruoktot, sirdojuvvot veajuiduhttininstitušuvdnii dahje sirdojuvvot ruovttusuohkana veajuiduhttinovttadahkii. Jus son galgá vuostávdit suohkana bálvalusa, de sádde buohcciviessu dieđu suohkanii ahte Kari lea geargan divššuin ja dárbbáša bálvalusaid. Mánngga oktavuodas sáhtá suohkana ovddasteaddji váldit oktavuodá kártendihte Kari bálvalusdárbbu ja sávaldagaid. Suohkan sáhtá, maŋŋil go leat árvoštallan Kari dárbbuid, fállat hárbhallanbálvalusaid (ovdamearkka dihte fysioterapeuta ja ergoterapeuta), háviid dikšumii ja veahki ruovttu praktihkalaš bargguide (ovdamearkka dihte bassamii) ja veahki iežas buhtisindollui. Bálvalusat sáhttet addot ruovttus, dahje jándorrrumin veajuiduhttinsajis jus suohkan fállá dakkára.

Fysioterapeutat geain lea doaibmašiehtadus suohkaniin, addet divššu fysioterapiijaásahusain. Sihke fásta bargit ja fysioterapeuttat doaibmašiehtadusain sáhttet addit divššu ruovttus jus lea dárbu. Buhcciidruovttus galgá maid leat fysioterapiijafálaldat.

Jus galgá oažžut gokčojuvvot osiid olggosgoluin (ruovttoluotta mávssu) fysioterapiijai NAV:as de ferte doavttir, kiropraktor dahje manuellterapeuta čujuhan. Jus lea váldán oktavuodá njuolga manuellterapeutain geas lea doaibmašiehtadus de ii leat dárbu čujuhussii go galgá oažžut mávssu ruovttoluotta.

Sierra njuolggadusaid mielde eai dárbbáš mánát vuollel 12 jagi, olbmot geain lea fidnovihki ja olbmot geain leat sierra diagnosat máksit iežasoasi. Iežas oassi ii galgga máksot eastadeaddji ja dearvvašvuodáovdánahhtin fysioterapiija ovddas skuvladearvvašvuodábálvalusas. Iežasoasi mávssu sáhtá gáibidit oassálastima ovddas hárbhallanjoavkkuin.

Jus geavaha fysioterapeuta geas ii leat doaibmašiehtadus, ferte ieš máksit olles divššu.

Veajuidahttin ja veajuiduhttin

Veajuidahttinbálvalus lea mánáide ja rávisolbmuide geat leat riegádeamis juo ožžon vahágiid dahje leat ožžon dearvvašvuodá- dahje doaibmanváttuid juo árraeallimis.

Veajuiduhttin leat eanet sidjiide geat leat ožžon bastevas buozanvuodá dahje doaibmanváttuid maŋitáigge eallimis.

Suohkaniin galgá leat koordinerenovttadat mii galgá doaimmahit ahte bálvalusat ovttaskas olmui geahčaduvvojit oktan. Doaimbajuiin galgá leat kontinuehta. Koordinerenovttadat galgá veahkkin dasa ahte bálvalusaddit barget ovttas ja lámčtet dili nu ahte bálvalusvuostávdádi sáhtá váikkuhit veajuidahttin- ja veajuiduhttinbálvalusa plánema ja organiserema.

Mii sirdit mángga jagi ovddos. Kari lea šaddan leaskan ja son ii nákke šat mátasatnit viesu. Earenoamáš lossat lea su mielas mángga geardde beaivvis vázzit tráhppá nuppi geardái. Máid son sáhtá dahkat?

Jáhkkmis dárbbša Kari álkit ásodaga ovttá gearddis. Son sáhtá vuovdit viesu ja oastit lanjadaga. Mángga suohkana fáallet maid láigoásodagaid mat leat heivehuvvon eallinagistándárdain. Dávjá gohčoduvvojit dakkár ásodagat fuolahusásodahkan.

Veajuidahttin ja veajuiduhttin leat iešguđet aktivitehtat maid ulbmil lea ođđasit ásahit deatalaš doaibmama dahje hukset ođđa, nu ahte olmmoš buorebut sáhtá hálddašit árgabeaivvi. Aktivitehtat galget leat oanehitáigái, ja buot bálvalusaddit galget ovttasbargat vai jokset ovttaskas olbmo mihttomeari.

Suohkanis lea váldoovddasvástádus addit veajuidahttin- ja veajuiduhttinbálvalusaid ovttaskas olbmui. Dárbbu mielde galgá suohkan čujuhit spesialistadearvvašvuođabálvalussii, mas lea ovddasvástádus eanet spesialiserejuvvon veajuidahttin- ja veajuiduhttinbálvalusain.

Eanas veajuidahttin- ja veajuiduhttinbálvalusaid ovddas suohkanis ii galgga máksit iežasoasi. Nu ii leat jus orru beaive- dahje jándorveajuiduhttinovttadagas (gč. buhtadasláhkaásahusa).

Mánát ja nuorat geain lea heajut doaibmannákca

Mánáin geain lea heajut doaibmannákca lea dávjá dárbu bálvalusaide mángga instánssain. Suohkana veahkkeapparáhtas lea ovddasvástádus ráhkadit oktagaslaš plána ja buot veajuidahttimis mii ii eaktut spesialistagealbbu. Geahča eambo oktagaslaš plána birra siiddus 45. Suohkan galgá sihkkarastit ahte bálvalusaddi váldá ovddasvástádusa das ahte čuoovvolit ja koordineret bálvalusaid.

Veajuidahttinproseassa fáttmasta máná ollislaš eallindilálašvuođa ja doaibmabijuid submi mat fertejit leat jus máná ja bearaš galgá hálddašit eallindilálašvuođa buoremus lági mielde.

Árvvosmahttin ja aktivitehta lea earenoamáš deatalaš eanas mánáide geain lea heajut doaibmannákca. Fysioterapiijas lea dávjá guovddáš rolla árrat eallimis.

Suohkana fysioterapijabálvalus lea nuvttá ja beroškeahttá agis. Váhnemat sáhttet váldit oktavuoda njuolga dáinna bálvalusain.

Kari lea fárren fuolahusásodahkii. Nieidda mielas ii leat eadni iežas lágan. Son ii leat áibbas dearvvaš, lea gehppon ja lea heaitán mannamis olggos. Nieida fuolastuvvá, muhto maid son sáhtta dahkat?

Soaitá leat buoremus mannat fástadoaktára lusa iskkadeapmái. Jus eatni dilli bistá ja son ii oro šat nákceme ieš doaimmahit beaivválaš bargguid (ovdamearkka dihte čorgatvuođa, biebmoráhkadeami jna.) dahje sus lea dárbu oažžut veahki doaimmahit beaivválaš buhtisindoalu – de ferte válddit oktavuođa suohkaniin. Nieida ja fástadoavttir berreba hupmat etniin movt su dilli lea, nu ahte sii ovttasráđiid sáhttet gávnnaht mii su váttisvuođaid daguha.

Dearvvašvuođafuolahus ja skuvldearvvašvuođabálvalus

Dearvvašvuođafuolahus- ja skuvldearvvašvuođabálvalus lea láhkageatnegahtton bálvalus mii galgá addit dearvvašvuođaovdánahttin ja eastadan fáldalaga áhpehemiide, ovddasteddjiide ja mánáide ja nuoraide gaskal 0–20 jagi. Bálvalus galgá leat ollislaš fáldat mii fuolaha mánáid ja nuoraid ja sin bearraša fysalaš ja psykalaš dearvvašvuođa. Dat fátmasta dearvvašvuođaiskkademiid, boahkuheami, ozadandoaimma, dearvvašvuođačuvgehusa ja neavvuma.

Dearvvašvuođafuolahus- ja skuvldearvvašvuođabálvalusas galgá leat álki fitnat sihke smávit ja stuorit váttisvuođiguin. Das ii leat iežasoasi máksu, ii mánáidboahkuhanprográmmas ge. Eará boahkuhemiin lea iežasoassi.

Buot mánáin ja nuorain lea vuoigatvuohta dearvvašvuođagehččui suohkanis. Váhnemat leat geatnegahtton fuolahit ahte mánna oassálastá dearvvašvuođaiskkademiin. Gč. Suohkandearvvašvuođabálvaluslága § 2-2. Galgá leat skuvldearvvašvuođabálvalus buot skuvllain joatkaskuvlla rádjái. Dat gusto sihke priváhta ja almmolaš skuvllaide.

Skuvldearvvašvuođabálvalus galgá doaimmahit plánalaš dearvvašvuođaovddidan ja eastadan barggu sihke ovttaskas ohppiid, joavkkuid ja muđui skuvlabirrasa ektui. Skuvldearvvašvuođabálvalusas lea ovddasvástádus leat mielde addit mánáide ja nuoraide eanet máhtu das movt hálddašit iežas eallima ja válddit iešheanalaš válljemiid dearvvašvuođa ja eallingearddi ektui. Ovttasbarggu bokte ruovttuin ja skuvllain galgá skuvldearvvašvuođabálvalus veahkehit ovddidit buriid oktavuođaid ja buori birrasa.

Ain eanet suohkanat leat ásahan dearvvašvuođafuolahusfáldalaga nuoraide 20 jagi rádjái. Dat galgá leat lassi iige skuvldearvvašvuođabálvalusa sadjái. Dáppe sáhttet nuorat oažžut rávvagiid ja neavvagiid seksualitehta ja psykalaš, fysalaš ja sosiála dearvvašvuođa birra.

Rabasáigi lea ráddjejuvvon, muhto ii leat dárbu diibmošiehttamii. Muhtin suohkaniin lea sierra dearvvašvuođafuolahusfáldat bártniide. Oslos lea maid sierra dearvvašvuođafuolahus leasbaide, homofiillaide, bifiillaide ja «transkjønnet» nuoraide 13–30 jagi rádjái.

Kari lea demeantaluvvan, mii lea ovdánan. Son ii šat sáhte orrut ruovttus. Makkár molssaevttolaš fálaldagat leat sutnje de?

Jáhkkmis dárbaša Kari ássanfálaldaga gos leat olbmot birra jándora. Leat suohkanat geat fáallet dakkár fálaldaga. Fálaldagat leat iešguđetláganat suohkanis suohkanii, muhto fálaldat sáhtá leat sadji ássansearvevuodas dahje sadji buhcciidruoktoossodagas. Mánnga suohkanis lea heivehuvvon ássanfálaldat olbmuide gain demens.

Veahkkeneavvut

Lea vejolaš luoikkahit veahkkeneavvuid vai sáhtá eallit iešheanalaš eallima go vejolaš. Veahkkeneavvuid oanehit áigái sáhtá luoikkahit suohkanis. Jus lea dárbu veahkkeneavvuid guhkit go guokte jagi sáddejuvvo ohcan NAV veahkkeneavvoguovddáži. Suohkan veahkeha du ohcamiin. Viessobánku sáhtá addit doarjaga ja loana ásodaga buorideapmái. Suohkan addá eanet dieđuid dán birra.

Ruovttuveahkki

Geahča čuoggás Praktihkalaš veahkki ja oahtaheapmi ruovttus.

Ruovttubuohtidikšu

Jus dárbašat veahki dálkasiidda, háviid dikšumii, iežat buhtisindollui dahje sullásaččaide, sáhtát váldit oktavuoda ruovttubuohtidivššuin. Bálvusa ferte ohcat, ja suohkan galgá mearridit ovttaskas olbmo dárbbuid árvvoštallama vuodul. Mearrádušas galget leat dieđut das oažžu go ollásit dan maid lea ohcan dahje oažžu go muhtin muddui. Jus ohcan biehttaluvvo, de galgá addot diehtu váidináigemeari ja gosa váidin sáddejuvvo. Dán fálaldaga ovddas ii galgga máksit iežasoasi.

Heahteguovddážit

Buot riika fylkkain gávdnojit heahteguovddážit nissonolbmuid ja sin mánáid várás. Heahteguovddážit galget fállat oadjebas rámmaid váttis ja fáhkka eallindilis, ja maiddái ságastallama, rávvema ja neavvuma nissonolbmuide geat gártet gillát veahkaválddi. Dieđut heahteguovddážiid birra gávdnojit dáppe: www.krisesenter.com dahje telefonkatalogas.

Muhtin báikkiin riikas gávdnojit maid heahteguovddážit dievdoolbmuid várás.

Mielčuovvuođaštus

Mánnga suohkana leat ásahan mielčuovvuođaštusa olbmuide gain heajut doaimannávcca geažil lea dárbu mielčuovvui doaluin, oktasašmátkiin ja astoáiggiaktivitehtain. Ornet lea oassi doaimabijuiin mat leat jurddašuvvon eastadit sierraneami ja veahkehit ovttaskas olbmuid gain lea heajut doaimannákca eallinkvalitehta buoridit. Suohkan sáhtá neavvut das movt sáhtá oažžut mielčuovvuođaštusa.

Kari eallin manná loahpaguivui. Su nieida duššai lihkohisvuodas moadde jagi dás ovdal. Sus eai leat áhkkubat, dahje lagas fuolkkit. Gii ordne praktihkalaš beliid hávdádeami oktavuođas go eai leat bearašlahnut eallime?

Gávdno sierra lánka hávdádeami birra. Dán lága mielde lea suohkan mii galgá lágidit hávdádeami jus sus gii lea jápmán eai leat maŋisboahhtit, dahje jus maŋisboahhtit eai dáhto lágidit hávdádeami. Lea hávdádandoaimmahat mii váldá oktavuođa suohkaniin. Hávdádandoaimmahagat addet eanet dieđuid dán ortnega birra.

Váktadoavttir

Buot suohkaniin galgá leat váktadoavttir nu ahte gokčá fáhkabuohccidárbbu go fástadoaktáris ii leat rabasáigi.

Váktadoavttirortnet lea organiserejuvvon iešguđetládje suohkaniin. Muhtin báikkiin lea suohkaniidgaskasaš váktadoavttir eahkediid, ihkku ja vahkkoloahpain. Beavet fuolahit dábálaččat fástadoaktárat fáhkabuohcciveahki. Eará báikkiin lea váktadoaktáris bargoveahka birra jándora.

Suohkanat galget doaimmahit ahte álbmot dovda váktadoaktára telefonnummara. Go geavaha váktadoaktára, de máksá iežasoasi.

Akutt Medisinsk Kommunikasjonssentral (AMK, tlf. 113) sáhtta ringet heahdedilis.

Biebmobuktin (Matombringing)

Suohkanat sáhttet addit veahki borramiid oktavuođas. Dat lea organiserejuvvon iešguđetládje suohkanis suohkaniin. Muhtin suohkaniin lea sierra biebmobuktinbálvalus mii rábida ovttaskas olbmuid liegga borramuša ruoktot dahje galbma borramuša maid ligge ruovttus. Jus biebmobuktin árvvoštallo dárbbaslažžan, de galgá ohcat bálvalusa, ja suohkan galgá mearridit. Mearrádusas galget leat dieđut das oažžu go ollásit dan maid lea ohcan dahje oažžu go muhtin muddui. Jus ohcan biehttaluvvo, de galgá addot diehtu váidináigemeari ja gosa váidin sáddejuvvo.

Dáidda fálddagaid ovddas ferte máksit iežasoasi. Jus biebmobuktin árvvoštallo dárbbaslaš bálvalussan, ja jus du sisaboahu lea unnit go 2 x vuodđosupmi álbmotoajus, de it galgga máksit eanet go dan maid Sturadiggi lea mearridan. Suohkan sáhtta gáibidit mávssu ávdnasiid ovddas mat geavahuvvojit borramušrábideapmái, beroškeahhtá sisaboahu sturrodagas.

Nina lea bártidan baluin bajásšattadettiin. Áigodagaid mielde dárbaša son doarjaga suohkana psykalaš dearvvašvuodabarggus. Muhto makkár veahki sáhttet sii fállat Ninai?

Psykalaš váttut sáhttet leat geahppaset lossamiela ja mášohisvuoda rájes duođalaš psykosaid rádjái mat dahket ahte don massát oktavuođa duohta diliin. Jus oaččut veahki árrat, de lea buoret sjánsa ahte šattat buoret. Váldde dan dihte oktavuođa doaktáriin dahje eará dearvvašvuodabargiiguin geat sáhttet du veahkehit. Dikšun lea dan mielde makkár váttisvuodát dahje buozanvuohtha dus lea ja man stuora giksin dat lea dutnje. Dábálaš fálladat sáhtta leat doarjjaságastallamat. Dát leat ságastallamat kvalifiserejuvvon dearvvašvuodabargiin, mat čalmmustahttet vásáhusaid ja psykalaš váttuid muohkaheami ja árvvosmahttit fas oassálastit sosiálalaš aktivitehtain ja eará aktivitehtain árgabeaivvis.

Biraslaš dearvvašvuodasuodjalus (riedja- ja nuoskkidanváttisvuodát lagasbirrasis)

Suohkanat galget bearráigeahččat ja neavvut rieja ja nuoskkideami ektui lagasbirrasis (ovdamearkka dihte riedja johtolagas ja ealáhusdoaimmain, juhkan- ja vuojudančázi nuoskkideapmi, bearráigeahččat sisbirrasa skuvllain, mánáidgárddiin ja institušuvnnain, radongása mihtideami ásođagain, jna.). Váldde oktavuođa suohkaniin jus áiggut eanet dieđuid.

Ovddasmorašbálká

Ovddasmorašbálká sáhtta addot olbmuide geain lea earenoamáš lossa ovddasmorašbargu. Bálká addo beroškeahččat su gii oazžu ovddasmorraša agis, doaimmannávccas dahje buozanvuodas. Suohkan mearrida galgá go ovddasmorašbálká addot, ja makkár dásis bálká galgá leat. Suohkan sáhtta ovddasmorašbálkká meroštallama oktavuođas váldit vuhtii vuostáváldá go ovddasmorašdárbašeaddji veahkkedoarjaga ja/dahje eará bálvalusaid. Bálvalusa ferte ohat ja suohkan mearrida. Mearrádušas galget leat dieđut das oazžu go ollásit dan maid lea ohcan dahje oazžu go muhtin muddui. Jus ohcan biehttaluvvo, de galgá addot diehtu váidináigemeari ja gosa váidin sáddejuvvo.

Orustankoarta

Mánnga suohkana fállat orustankoarttaid olbmuide geain lea heajut doaimmannákca. Dát koarttat addet vejolašvuoda orustit nuvttá sierra merkejuvvon sajiide.

Praktihkalaš veahki ja oahpaheapmi ruovttus

Dása gullá buhtisindoallu, biebmoráhkadeapmi dahje biebmobuktin, bivttasbassan, gávppašeapmi, muohtagoavun, persovnnalaš dikšun ja veahki eará dárbašlaš praktihkalaš barggut. Ulbmil bálvalusain lea ahte geavaheaddjit galget oazžut veahki vai sáhttet orrut iežaset ruovttus.

Bálvalusa ferte ohat ja suohkan mearrida. Mearrádušas galget leat dieđut das oazžu go ollásit dan maid lea ohcan dahje oazžu go muhtin muddui. Jus ohcan biehttaluvvo, de galgá addot diehtu váidináigemeari ja gosa váidin sáddejuvvo. Suohkanat sáhttet váldit iežasoasi daid bálvalusaid ovddas mat eai gula iežasovddasmorrašii ja persovnnalaš dikšumii.

Nina ja Carlos oažžuba iežaska vuosttaš máná. Máná namma galgá leat Niillas. Niillas lea riegádan Downs Syndromain. Gos sáhttiba Nina ja Carlos oažžut eanet dieđuid máná buozanvuoda birra ja mii dáhpáhuvá go máná šaddá boarraseabbo?

Máná riegádahttima oktavuodas ožžot váhnemat diehtjuohkima máná buozanvuoda/váttu birra buohcciviesus. Dearvvašvuodafuolahus sáhtta maid addit dieđuid. Deatlaš doarjja sáhtta leat ságastallat eará váhnemiiguin geain leat mánat main lea seamma buozanvuodta/váddu. Buohcciviesu, dearvvašvuodafuolahus ja fástadoavttir sáhttet addit eanet dieđuid.

Downs Syndroma birra gávdno sierra neahttasiidu www.downssyndrom.no mii addá buori diehtjuohkima. Organisašuvnna Funksjonshemmedes Fellesorganisasjon (www.fo.no) ruovttusiiddut maid addet buori diehtjuohkima olu doaimmashehttemiid/buozanvuodaid birra.

Lea deatlaš váldit oktavuoda suohkaniin árrat juo vai addet dieđuid daid dearvvašvuoda- ja fuolahusfálaldagaid birra maid sis lea vuoigatvuodta oažžut suohkanis. Dat sáhtta ovdamearkka dihte leat duddenfálaldat, heivehuvvon mánáidgárdefálaldat jna.

Oahpahus

Suohkan galgá maid fállat oahpahusveahki vai ovttaskas olmmoš sáhtta nu bures go vejolaš birget árgabeivvis. Ovdamearkka dihte sáhtta oahppat persovnnalaš buhtisindoalu ja iežasovddasmorraša birra. Dakkár oahpaha ovdas ii mávsse iežasoasi.

Bálvalussii sáhttet maid gullat doarjjaságastallamat. Dát leat ságastallamat kvalifiserejuvnon dearvvašvuodabargiin, mat čalmustahttet vásáhusaid ja psykalaš váttuid muohkaheami ja árvvosmahttit fas oassálastit sosiálalaš aktivitehtain ja eará aktivitehtain árgabeivvis.

Psykalaš dearvvašvuodabargu

Psykalaš váttuid ja buozanvuodaid sáhttet olbmot buot agiin ja gerddiin álbmogis oažžut. Mainna lágiin váttut bohtet ovdan rievddada olbmos olmui, eallindilálašvuoda mielde ja man stuora váttisvuodat sus leat. Movt ain olmmoš hálddaša árgabeivvi, loaktá ja doaimmá eará olmuide ektui váikkuha maid.

Suohkana psykalaš dearvvašvuodabargu galgá veahkehit ovddidit iešheanalašvuoda ja gullelašvuoda olmuin geain leat psykalaš váttut dahje buozanvuodat. Dat galgá nannet sin dáiddu hálddašit iežas eallima.

Jus don vásihat psykalaš váttuid, de leat suohkanis máŋga instánssa maiguin sáhtát váldit oktavuoda oažžundihte veahki ja doarjaga viidáseappot. Bearaš ja oapmahaččat sáhttet maid váldit oktavuoda.

Lassin fástadoavttirbálvalussii, dearvvašvuodafuolahus- ja skuvledearvvašvuodabálvalussii leat suohkanat huksen olu eará fálaldagaid sihke mánáide, nuoraide ja rávisolmuide geain leat psykalaš váttut dahje buozanvuodat. Dakkár fálaldagat sáhttet leat ozadandoaimmajoavkkut, doarjjaságastallamat, praktihkalaš veahkki, ságastanjoavkkut ja iešguđet ássanfálaldagat oktagaslaš bálvalusaiguin. Máŋga suohkana leat ásahan buriid neahttasiidduid gos lea bajilgovva gos olmmoš sáhtta oažžut veahki.

Mávssát go iežasoasi bohtá das makkár bálvalusaid don vuostávdádat.

Carlota nuorat viellja, Josè, fárra sisa ovttalanjadahkii seamma viesus gos Nina ja Carlos orruva. Josè bártida gárrenmirkogeavahemiin ja háliida álggahit «odđa» eallima. Gii sáhtta su veahkehit?

Gárrenmirkováttisvuodát lea ovdamearka hástalusain maid olbmot buot agiin ja gerddiin álbmogis sáhttet oažžut. Mainna lágiin váttut bohtet ovdan rievddada olbmoss olbmui, eallindilálašvuoda mielde. Movt ain olmmoš hálddaša árgabeaivvi, loaktá ja doaibmá eará olbmuid ektui váikkuha maid. Váldde oktavuoda suohkaniin iskandihte makkár veahki don sáhtát vuostávdidit. Du fástadoavttir sáhtta maid neavvut du.

Gárrenmirkodoaibmajut

Gárrenmirkováttisvuodáid sáhttet olbmot buot agiin ja gerddiin álbmogis oažžut. Mainna lágiin gárrenmirkováttisvuodát bohtet ovdan rievddada olbmoss olbmui. Sáhtta vuolgit das makkár gárrenmirkuid geavaha ja leat go eará váttisvuodát vel lassin.

Suohkana sosial- ja dearvvašvuodabálvalusaiguin sáhtta váldit oktavuoda, sihke oažžundihte rávvagiid ja neavvuma ja maid čujuhandihte iešguđet doaibmajuiide ja dálkkodeapmái. Maiddái bearaš ja oapmahaččat sáhttet váldit oktavuoda sosial- ja dearvvašvuodabálvalusaiguin oažžundihte rávvagiid ja neavvuma.

Deataleamos fáldadagat leat sosialbálvalus, fástadoavttir ja dearvvašvuodadivššár. Sihke sosialbálvalus ja doavttir sáhtta čujuhit fágaidrasttideaddji spesialiserejuvvon dikšumii spesialistadearvvašvuodabálvalusas, leažžá dál dárbu poliklinihkalaš dikšun, institušuvnnas dahje dálkasiiguin dálkkodeapmi. Suohkana sosialbálvalus galgá čuovvolit olbmuid geain leat gárrenmirkováttisvuodát dalle go leat poliklinihkalaš divššus ja sihke ovdal, divššu bottas ja maŋŋil go leat leamaš divššus institušuvnnas.

Jus nuorat geahččaladdet gárrenmirkuiiguin, sáhtta váldit oktavuoda suohkana sosialbálvalusain mas lea ovddasvástádus eastadit gárrenmirkováttisvuodáid, dahje sáhtta váldit oktavuoda skuvllain ja astoáigiserviin. Muhtin suohkaniin lea maid fáldadat sin bearrašii ja oapmahaččaide geain leat gárrenmirkováttisvuodát.

Mávssát go iežasoasi bohtá das makkár bálvalusaid don vuostávdiddát.

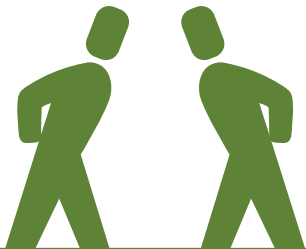
Doarjjaolmmoš

Doarjjaolmmoš lea olmmoš gii oažžu suohkanis buhtadusa go veahkeha nuppi olmo, nu ahte son oažžu sosiálalaš eallima ja mávssolaš astoáiggi. Doarjjaolmmoš sáhtta fitnat ruovttus, vuolgit fárrui gáfedahkii, kinoi, valáštallandoaluide dahje eará sosiála aktivitehtaide. Suohkanat organiserejit iežaset doarjjaolmmošbálvalusa iešguđetládje. Muhtimat gohčodit dan astoáiggeoktavuodaolmmožin, hárbhallanoktavuodaolmmožin

Nina ja Carlosa ránnjáviesosadjái galgá huksejuvvot šilljogievkkan. Nina ja Carlos fuolastuvvaba ahte šaddá biilajohtolat ja riedja. Geainna sáhttiba váldit oktavuoda oažžundihte eanet dieđuid, ja makkár eiseváldi sáhtá iskat ášši?

Váldde oktavuoda suohkana biraslaš dearvvašvuođasuodjalusain mii sáhtá neavvut ja vejolaččat mearridit doaibmajuid nuoskkideami ja rieja ektui lagasbirrasis.

Manná bures Josèin. Son lea leamaš gárrenmirkokeahtá eambo go jagi. Son bargá movrensveinnan ja lea fargga oahppan fágabargi. Son lea deaivvadan Karolain, gii bargá snihkkárin. Soai fárreba oktii, muhto leaba eahpesihkkarat movt soai sáhttiba eallit oadjebas eallima ovttas go Karola lea HIV-positiiva. Gos sáhttiba oažžut rávvagiid das movt eallit ovttas go nuppis lea HIV?

Fástadoavttir sáhtá addit eanet dieđuid. Interneahttasiidu www.hivnorge.no addá maid diehtujuohkima das movt eallit ovttas olbmuin gii lea HIV-positiiva.

dahje lámččin. Bálvalusa sáhtá addit oktagaslaččat dahje joavkkuid mielde. Ii leat mihkkege mii hehte ahte muhtin gean don dovddat sáhtá leat du doarjjaolmmoš.

Váldde oktavuoda suohkaniin oažžundihte eanet dieđuid. Dán bálvalusa ovddas ii galgga máksit iežasoasi.

Áhpehisvuođaiskkadeapmi

Buot áhpehemiide fálljuvvo áhpehisvuođaiskkadeapmi iežas fástadoaktára luhtte dahje jortamovrra luhtte dearvvašvuođafuolahusas.

Áhpehisvuođaiskkadeami organiseren sáhtá leat iešguđetládje suohkaniin. Doppe gos lea riegádahttinlatnja, sáhtá leat nu ahte seamma jortamovrrat geat čuovvolit áhpehisvuođas veahkehit maid riegádahttimiin. Nu lea maid muhtin riegádahttinossodagain main lea šiehtadus suohkaniin doaimmahit áhpehisvuođakuršša ja- iskkadeami.

Fástadoavttir ja suohkana jortamovra ovttasbargaba dainna riegádahttinossodagain gos riegádahttin galgá dáhphuvvat. Jus áhpehisvuođas lea dárbu spesialistaiskkadeapmái, sáhttet dearvvašvuođabargit čujuhit áhpeheami buohcciviesu poliklinihkkii.

Áhpehisvuođaiskkademiid ovddas ii dárbbas máksit iežasoasi.

Buhccidruoktosadji – áigeráddjejuvvon orrun (oanehisáiggi) ja guhkitáiggeorrun

Buot suohkanat galget fuolahit ahte gávdno jándorrunfálaldat gos lea dearvvašvuođafágalaš bargoveahka.

Buhccidruovttuin sáhtá addot sihke áigeráddjejuvvon orrun ja guhkitáiggeorrun. Oanehisáiggeorrun sáhtá addot ovdamearkka dihte go bálvalusvuostávdalis lea dárbu hárjehallamii (veajuiduhttin) dahje viiddis dearvvašvuođafágalaš veahkkái muhtin áigái.

Beaive- dahje idjaorruma ovddas máksojuvvo iežasoassi, iežasoasi sturrodat mearriduvvo jahkásaččat Stádabušehtas.

Nina ja Carlota bárdni, Niillas, lea šaddan válddálaš ja háliida fárret sierra ásodahkii. Goas berre váldit oktavuoda suhkaniin?

Jus olbmoss lea dárbu dearvvašvuoda- ja sosialbálvalusaide ja háliida fárret eret váhnenruovttus (dahje institušuvnnas) sierra ásodahkii, de lea deatálaš váldit oktavuoda suhkaniin nu árrat go vejolaš. Sudja dása lea ahte ádjána plánet dearvvašvuoda- ja sosialbálvalusaid rievdeamei/ doibmiibidjama.

Sii geat ožžot guhkitáiggeorruma galget máksit vissis oasi iežaset sisaboađus (penšuvdna, reantosaboađut ja sullásaččat). Ii leat vejolaš gáibidit osiid opmodagas (vuodđoopmodat, bånkosisabijut, ossosat jna.) máksun. Buhtadusláhkaásahus regulere mávssu sturrodaga.

Bálvalusa ferte ohcat ja suohkan mearrida. Mearrádušas galget leat dieđut das oažžu go ollásit dan maid lea ohcan dahje oažžu go muhtin muddui. Jus ohcan biehttaluvvo, de galgá addot diehtu váidináigemeari ja gosa váidin sáddejuvvo.

Bátne dearvvašvuodabálvalus

Almmolaš bátne dearvvašvuodabálvalus lea fylkkasuohkana ovddasvástáduš. Sii geain lea vuoigatvuohta bátne dearvvašvuodabálvalussii iežasoasi haga leat

- Mánát ja nuorat gaskal 0-18 jagi
- Olbmot geain lea doaimmashehttehus
- Vuostávdit geat leat vuostávdán ruovttubuoheccidivššu guhkit go golbma mánu oktalaččat
- Ássit geat leat orron buheccidruovttus guhkit go golbma mánu
- Eará joavkkut maid oktagas fylkkasuohkan vállje vuoruhit

Gávdnojit sierra doarjjaortnegat guhkitáiggefánnggaide giddagasas ja dorvoohcciide ja báhtareddjiide. Fánngat giddagasas fertejit váldit oktavuoda almmolaš fylkkabátne dearvvašvuodabálvalusain. Dorvoohccit ja báhtareaddjit sáhttet váldit oktavuoda vuostávdinbáikkiin gos sii orrot, dahje suhkaniin.

Nuorain lea vuoigatvuohta oažžut bátne dearvvašvuodabálvalusaid hálbibui dan jagi rájes go devdet 19 jagi, ja vel dan jagi go devdet 20 jagi. Bátne doavttir sáhtta addit eanet dieđuid dán birra.

Muhtin suohkanat leat organiseren bátne dearvvašvuodabálvalusa sin várás geat leat sorjavaččat gárrenmirkuin.

Buohkat earát fertejit ieža máksit bátne divššu. Muhtin dilálašvuodain lea vejolaš ohcat oažžut ruovttoluotta máksot NAV:as dahje oažžut

Niillas šaddá heajut ja dárbaša viiddiduvvot dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusaid. Suohkan dáhttu ahte Niillas galgá fárret buhcciidruktui, muhto Nina ja Carlos háliideaba ahte son galgá sáhttit orrut iežas fuolahusásodagas. Gii mearrida gos Niillas galgá orrut?

Vuođđun addit bálvalusaid, lea miehtanprinsihppa. Dát mearkkaša ahte son gii vuostáváldá bálvalusaid galgá mieđihit vuostáváldit bálvalusaid. Muhtin dilálašvuođain ii leat bálvalusvuostáváldis alddis miehtangealbu. Dákkar dilálašvuođain addá ea.ea. «vergemálsloven» ja divššohasvuoigatvuođaláhka rávvaga dan birra gii sáhtá mearridit geavaheaddji ovddas. Suohkan ii sáhte goittotge ieš mearridit sisabidjat buhcciidruktui, nu guhká go geavaheaddji ieš – dahje sii geat fuolahit geavaheaddji vuoigatvuođaid eai hálit dan.

sierrageahpádussan sisaboáđus mas máksá vearu. Bátneavttir sáhtá addit eanet dieđuid dán birra. Dábálaš bátneavttir, masa ii oaččo ruovttoluottamávssu NAV:as, lea vejolaš ohcat ekonomalaš sosialveahki suohkanis ovdal bátneavttir álggahuvvo. Dákkar sosialveahki addo dušše jus olbmoss ii leat alddis ruhta. Suohkan sáhtá addit eanet dieđuid ekonomalaš sosialveahki birra.

Dorvoalárbma

Mánja suohkana fálet dorvoalárbma. Dorvoalárbma sáhtá leat mobiila (ovdamearkka dihte alárbmaboallu čeabetbáttis) dahje biddjot vissis báikái ásodagas. Dorvoalárbma addá vejolašvuođa jođanit oazžut oktavuoda vehkiin jus lea dárbu. Jus dorvoalárbma árvvoštallo dárbašlaš, de galgá ohcat bálvalusa, ja suohkan galgá mearridit. Mearrádušas galget leat dieđut das oazžu go ollásit dan maid lea ohcan dahje oazžu go muhtin muddui. Jus ohcan biehttaluvvo, de galgá addot diehtu váidináigemeari ja gosa váidin sáddejuvvo.

Jus dorvoalárbma árvvoštallo dárbašlaš bálvalussan, ja jus du sisaboahu lea unnit go 2 x vuođđosupmi álbmotoajus, de it galgga máksit eanet go dan maid Stuoradiggi lea mearridan.

TT-koarta

Dát bálvalus lea oaivvilduvvon olbmuide geain lea heajut doaibmannákca ja johtindoaibmahehttehus geat eai sáhte geavahit dábálaš oktasašsáhtu dahje iežas fievrri. TT-koarta gokčá nu galle mátkki taksiin dahje spesiálbiillain go lea mearriduvvon. Juohke mátkki ovddas ferte máksit iežasoasi.

Njuolggadusat rievddadit das gii sáhtá oazžut TT-koartta. Suohkan sáhtá addit eanet dieđuid ortnega birra ja neavvut movt galgá ohcat TT-koartta.

Mánja suohkana fálet maid earalágan bálvalusaid go daid mat leat válddahuvvon. Váldde oktavuoda iežat suohkaniin oazžundihte bajilgova makkár fálddagat suohkanis leat.

Makkár váldoprinsihpain lea sáhka go suohkan addá bálvalusaid?

Go suohkanat galget addit bálvalusaid, galget čuovvovaš váldoprinsihpat gozihuvvot:

Diehtujuohkin, rávven ja neavvun

Suohkan galgá addit diehtujuohkima, rávvagiid ja neavvuma dearvvašvuođa- ja sosialsuorggis sutnje gii dan dáhttu. Diehtujuohkin galgá addot dainnalágiin ahte son guhte jearrá dieđuid galgá ipmirdit. Jus lea dárbu, de galgá addot dulkafálaldat. Buot ságastallamat galget čađahuvvot oskkáldasvuođas ja juohkehaš sáhtá gáibidit ahte ságastallan suddjejuvvo eará olbmui. It galgga máksit iežasoasi jus oaččut dieđuid, rávvagiid dahje neavvuma suohkanis.

Geavaheaddjimielváikkhus

Deatlaš prinsihppa go vuostávdá dearvvašvuođa- ja sosialbálvalusaid, lea geavaheaddjimielváikkhus. Dát mearkaša ahte galgá duinna ráđđádallat go doavttir, suohkan dahje buohcciviessu galgá addit bálvalusaid dutnje. Geavaheaddjimielváikkhus mearkaša maid ahte dutnje galgá addot vejolašvuohta váikkuhit iežat bálvalusfálaldaga hábmemis. Guovddázis galggat leat don ja du bálvalusdárbbut, muhto lea oktagas suohkan mii galgá árvoštallat ja mearridit bálvalusa hámi ja sisdoalu.

Geavaheaddjimielváikkhus mearkaša maid ahte suohkan galgá váldit oktavuođa duinna ja čielggadit goas ja movt bálvalusat galget addot. Don it sáhte ieš mearridit goas don galggat vuostávdáit bálvalusaid, muhto don galggat beassat ovdanbuktit sávaldagaid.

Oktagaslaš plána

Jus dus lea dárbu guhkitáigge ja koordinerejuvvon dearvvašvuođa- ja sosialbálvalusaid mángasis, de lea dus vuoigatvuohta oažžut ráhkaduvvot «oktagaslaš plána». «Oktagaslaš plána» galgá sihkkarastit ahte dat bálvalusat maid don vuostávdáit ovttahttojit, ahte bálvalusaddit

ovttasbarget ja ahte bálvalusaddis lea váldoovddasvástádus čuovvolit du plána. Dakkár plána ráhkadeapmi eaktuda ahte don mieđat dasa.

Njuolggadusat vuoigatvuohtaráddjeaddji doaibmajuid oktavuodas

Don ieš mearridat dáhtut go vuostávdit bálvalusa vai it – lea du eallin.

Láhkačoahkki sisttisoallá sierra mearrádusaid mat galget eastadit ja ráddjet bággema ja fámu geavaheami, seammás go galgá hehttet olbmuid geain lea psykalaš doaimmashehttehus, gárrenmirkosorjavašvuohta ja psykalaš váttut sorbmet iežas dahje earáid. Leat garra eavttut go galgá geavahit bággema ja fámu. Áššemeannudeapmi dákkár áššiin gullet sierra njuolggadusat.

- Bággema ja fámu geavaheapmái olbmuid ektui geain lea psykalaš doaibmahehttehus, gusto kapihtal 4A sosialbálvaluslágas ja § 6-10 suohk andearvašvuođabálvaluslágas.
- Olbmuide geain lea gárrenmirkosorjavašvuohta gusto kapihtal 6 sosialbálvaluslágas.
- Olbmuide geain leat psykalaš váttut gusto kapihtal 3 psykalaš dearvašvuođasuodjaluslágas.
- Dearvašvuođaveahkki olbmuide geain ii leat miehtangealbu, ja geat vuosttildit dearvašvuođaveahki, gusto kapihtal 4A divššohasvuoigatvuođalágas. Dát kapihtal fápmuduvvo 2009 rájes.

Váidinvejolašvuohta bálvalusain maid don vuostávdiddát

Jus don it leat duhtavaš bálvalusaiguin – juogo bálvalusaid viidodaga dahje mainna lágiin dat addojit, de sáhtát váidit. Fylkkamánni lea váidinásahus mearrádusain mat leat dahkkon sosialbálvaluslága mielde. Váidda galgá sáddejuvvot sidjiide geat leat mearridan, dahje sidjiide geain don vuostávdiddát bálvalusaid (ovdamearkka dihte doavttir dahje suohkan). Don sáhtát maid váidit Dearvašvuođagehčču dan fylkkas gos don orostalat jus don it leat duhtavaš dainna movt dearvašvuođabálvalus addo. Jus doppe

gosa váiddát eai doarjjo du, sáhtát váidit alit orgánii. Eanet dieđuid dán birra galget boahit ovdan vástádusas maid don leat ožžon. Jus suohkan addá bálvalusaid mat eai leat láhkageatnegahtton sáhtá suohkanis leat sierra váiddaorgána. Suohkan addá eanet dieđuid dán birra.

Maid galggat dahkat go áiggut vuostávdit bálvalusaid?

Bálvalusat mat leat namuhuvvon dás bajábealde (earret bálnedearvvašvuođabálvalusa, dearvvašvuođafuolahus- ja skuvldearvvašvuođabálvalusa, váktadoaktára ja fástadoavttirortnega), leat dárboárvoštallanbálvalusat. Dát mearkkaša ahte lea du dárbu mii lea mearrideaddji dasa ahte oaččut go bálvalusa, ja man viiddis bálvalus galgá leat. Lea suohkan mii árvoštallá du dárbbu ja mearrida (nu gohčoduvvon eanjkilmearrádusa bokte) galggat go oažžut bálvalusaid vai it, ja man viiddis bálvalusaid. Dat galgá dahkkot ovttrasráđiid duinna.

Jus don háliidat oažžut iežat bálvalusdárbbu árvoštallot, fertet váldit oktavuođa suohkaniin gos don orut dahje gos gaskaboddosaččat orostalat. Mánnga suohkana dáhttot ahte don galggat deavdit ohcanskovi. Jus lea dárbu, de galgá suohkan veahkehit skoviid deavdimiin. Váldde oktavuođa suohkaniin oažžundihte eanet bagadusa ja veahki.

Mánngga dilis lea suohkanis dárbu viežžat dieđuid du dearvvašvuođa birra, ovdamearkka dihte du fástadoaktáris. Dan sáhtá suohkan dahkat dušše jus don dasa mieđat.

Jus don áiggut váldit oktavuođa suohkaniin, muhto ii leat dus alddát vejolašvuohta dan dahkat, sáhtá muhtin bearašlahttu bivdit bálvalusaid du ovddas. Jus dárbbášat dulkka, de lea dus vuoigatvuohta oažžut dan. Jus muhtin eará váldá oktavuođa suohkaniin du ovddas, de fertet don addán sutnje doaimmahanválddi. Doaimmahanváldi galgá leat čálalaččat.

Go suohkan lea vuostávdán du ohcama, de galgá ášši čielggaduvvot nu bures go vejolaš. Mánnga suohkana dáhttot ságastallat duinna, nu ahte sáhttet gávdat buoremus lági mielde sáhttet gávdat buriid ja heivehuvvon bálvalusaid. Dakkár ságastallan sáhtá čađahuvvot du luhtte ruovttus dahje telefonna bokte.

Du bálvalusohcama oktavuođas lea dárbbášlaš kártet du dárbbu.

Muhtun dieđut maid suohkan bivdá, sáddejuvvojit guovddáš registarii gohčoduvvon IPLOS. Ovttaskas olbmo namma ja čujuhus ii gávdno dán registaris. Riegádannummar lea lonuhuvvon sáhte nummariin. Dan dihte ii sáhte oktage gávdnat dieđuid ovttaskas olbmo birra. Ulbmil IPLOS:ain lea oažžut eanet máhtu bálvalusaid ja ohcciid birra, ja nu sáhttit addit buoret bálvalusaid ja plánet ain-ovdánahttima. Dus lea vuoigatvuohta biehttalit ahte diagnosadieđut sáddejuvvojit IPLOS-registarii. Buohkain geat vuostávdidet bálvalusaid, lea vuoigatvuohta geahčadit daid dieđuid mat leat registrerejuvvon sin birra. Jus dieđuin leat boasttuvuođat dahje váilevašvuođat, de lea dus vuoigatvuohta gáibidit daid divvojuvot.

Du bálvalusohcan sáhtá juogo mieđihuvvot dahje biehttaluvvot, ollásit dahje muhtin muddui. Jus don oaččut bálvalusaid, de mearrida suohkan man viiddis bálvalusaid oaččut. Jus don it leat duhtavaš mearrádusain, de sáhtát váidit. Jus eai doarjjo du váidaga, sáddejuvvo dat automáhtalaččat Fylkkamánnái dahje fylkka Dearvvašvuođagehčču. Dát guoská dušše láhkageatnegahtton bálvalusaide (bálvalusat mat gáibidit ohcama ja mearrideami). Eanet dieđut das movt don galggat bargat go áiggut váidit, galget čuovvut reivve mas dieđihuvvo suohkana mearrádus.

Du ohcama meannudeami oktavuođas lea suohkan geatnegahtton registreret ohcama ja áššáigullelaš dieđuid. Leat garra gáibádusat movt persovnnalaš dieđuid galgá hálddašit ja vurket. Juohkehaččas gii bargá du áššiin lea jávohisvuođageasku.

Makkár kvalitehta sáhtát vuordit bálvalusain maid don vuostáválddát?

Bálvalusat mat addojit, galget leat fágalaččat bealuštahtti ja doarvái. Leat sii geat mearridit dahje geat addet bálvalusaid geat galget árvvoštallat mii lea bealuštahtti ja doarvái du vuodđodárbbuid gokčat. Dasa lassin galget bálvalusat addot dainna lágiin ahte bálvalusvuostáváldiid iešmearridanvuogitvuohra, iežasárvu ja eallinláhki áktejuvvo.

Leat biddjon sierra njuolggadusat suohkana dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid kvalitehtii. Dáid njuolggadusaid mielde sáhttet sii geat vuostáváldet bálvalusaid, vuordit ahte bálvalusat galget leat

- heivehuvvon nu bures go vejolaš, nu ahte bálvalusat addojit rievttet áigái;
- oppalaččat, ovttahtton ja njuovžilat;
- hábmejuvvon ovttrasáđiid bálvalusvuostáváldiin. Bálvalusvuostáváldi galgá maid sáhttit leat mielde mearridit mainna lágiin bálvalusat galget doaimmahuvvot beaivválaččat.

Suohkan galgá organiseret iežas bálvalusaid nu ahte dat

- čájehit áktejumi bálvalusvuostáváldiide ja addet vuorddehahttivuođa ja oadjebasvuoda bálvalusfálaldagas
- addet vejolašvuoda iešheanaláshuhtii ja stivret iežas eallima
- addet vejolašvuoda áimmahuššat iežasovddasmorraša
- gokčet fisiologalaš dárbbuid nugo doarvái borramuš ja juhkamuš, iešguđetlágan ja dearvvašvuodaovddideaddji biebmодоalu ja govttolaš friddjavuođa borramuša válljema ektui
- fuolahit bálvalusvuostáváldi persovnnalaš čorgatvuoda ja luonddu funkšuvnnaid (hivssat)

- addet heivehuvvon veahki gárvodemiin ja nuolademiin
- addet dárbbášlaš medisiinnalaš iskkadeami, divššu ja veajuiduhttima
- addet ovddasmorraša heivehuvvon ovttaskas olbmo dillái
- láchčēt dili olbmuidē geaidda lea váttis muitalit iežaset dárbbuid
- addet gutnálaš eallinloahpaheami oadjebas ja ráfálaš birrasiin

Dasa lassin galgá bálvalusvuostáváldiide geat orrot institušuvnnas ja ássanovttadagain gos lea birrajándorbargoveahka, sihkkarastot ásavuvvon prosedyraid bokte, bálvalusaid mat addet

- heivehuvvon veahki borramiid oktavuodas ja doarvái áiggi ja beassat ráfis boradit
- dárbbášlaš bártnedivššu ja njálbmebuhtisvuodá
- vejolašvuodá čuovvut dábálaš eallin- ja jándorrrytma ja eastadit seanggas vealláma go ii hálit iige dárbbáš
- vejolašvuodá ovtastallat, doallat sosiálalaš oktavuodá , searvevuodá ja searvat aktivitehtaide
- fálaldaga iešguđet ja heivehuvvon aktivitehtain
- vejolašvuodá eallit ráfis ja suddjejuvvon priváhtaeallima
- fálaldaga sierra latnjii guhkitáiggeorruma oktavuodas

Jus don it leat duhtavaš kvalitehtain dain bálvalusain maid don vuostáválddát, de sáhtát váidit. Suohkan addá dieđuid movt dan dagat.

Mán̄ga suohkana čađahit geavaheaddjiiskkademiid ja ráhkadit kvalitehtaindikáhtoriid sihkkarastindihte kvalitehta iežaset bálvalusain.

Makkár vuoigatvuodát ja geatnegasvuodát leat dus?

Eallinagis bohtet buohkat oanehit dahje guhkit áigodagain dakkár dillái ahte dárbbášit suohkana dearvvašvuoda- ja sosialbálvalusaid. Dus lea vuoigatvuohta oažžut veahki dáin bálvalusain jus dus leat fysalaš dahje psykalaš váttut, dahje jus don leat dakkár eallindilis ahte dárbbášat oažžut veahki hálddašit árgabeaivvi bargguid ja eallit dábálaš sosiálalaš eallima.

Jávohisvuodageasku

Sihke dearvvašvuodabargiin ja sosialbargiin geaiguin dus lea oktavuohta, lea láhkageatnegahtton jávohisvuodageasku. Leat unnán ja čavges spiehkastagat jávohisvuodageaskkus. Jávohisvuodageaskku rihkkun sáhtta mielddisbuktit garra reakšuvnnaid.

Du vuoigatvuodát leat vuodđuduvvon norgga láhkamearrádusain. Leat vihtta lága maid birra lea deaŋalaš diehtit. Dát leat :

Hálddahusláhka (Forvaltningsloven) b. guovvamánu 10. beaivvi 1967

Dát láhka addá mearrádusaid áššemeannudeami birra ovdamearkka dihte du bálvalusohcama. Dán berret diehtit dán lága birra:

- Ahte sii geat fáallet bálvalusaid, galget addit dieđuid bálvalusaid birra ja bagadallat maid galggaht dahkat go áiggu vuostávdit bálvalusaid. Dása guoská maid veahkki deavdit ohcanskovi ja sullásaš báhpriid.
- Ahte son gii galgá meannudit du ohcama (dahje su hoavda), ii sáhte dan dahkat jus son lea du fuolki, dahje lea lagas ustit dus (bealálaš). Áššemeannudeaddji lea maid bealálaš jus sus lea earenoamáš beroštupmi ášši bohtosis.
- Ahte sii geat galget meannudit du ohcama, leat geatnegahtton viežžat áššáigullelaš dieđuid mat leat mávssolaččat ohcama meannudeapmái. Dieđuid viežžan sáhtta dahkkot dušše jus don leat addán lobi dasa.

- Ahte don galggat oažžut vástádusa iežat ohcamii njealji vahkku sisa. Jus ohcan dalle vel ii leat gárvvisin meannuduvvon, galggat oažžut reivve mas leat dieđut dan birra goas don sáhtát vuordit vástádusa.
- Ahte dus lea vuoigatvuohta oaidnit buot dokumeanttaid iežat áššis (nu gohčoduvvon geahčadanvuoigatvuohta).
- Vástádusas (nu gohčoduvvon eaŋkilmearrádus) galgá boahtit oažžu go ollásit dan maid lea ohcan dahje muhtin muddui, dahje biehttaluvvo go. Eaŋkilmearrádusa galgá vuođuštuvvot. Jus don it leat duhtavaš bálvalusaiguin – juogo bálvalusaid viidodaga dahje mainna lágiin dat addojit, de. Fylkkamánni lea váidinásahus mearrádusain mat leat dahkkon sosialbálvaluslága mielde.
- Ahte don sáhtát váidit jus don it leat ovttaoavilis mearrádusain. Váidináigemearri ja movt galggat váidit, galgá boahtit ovdan eaŋkilmearrádusas. Don sáhtát váidit sihke bálvalusaid viidodaga ja makkár bálvalusaid don oaččut/it oaččo (biehttaluvvojit). Lea deatlaš ahte don ákkastalat manne don váiddát. Váidda galgá sáddejuvvot sidjiide geat leat mearridan. Jus du váidda ii dorjojuvvo, de sáddejuvvo fylkkamánnái loahpalaš mearrideapmái. Jus ášši sáddejuvvo fylkkamánnái, de galggat don beassat buktit eanet mearkašumiid váidagii.

Suohkandearvvašvuođabálvalusláhka (Kommunehelsetjenesteloven) b. skábmamánu 19. beaivvi 1982 nr. 66

Dát láhka geatnegahtá suohkaniid ásahit olu dearvvašvuođabálvalusaid, earret eará dábálašdoavttirbálvalusa (dás maid fástadoavttirortnega), váktadoavttirortnega, fysioterapijábálvalusa, dearvvašvuođadivššárbálvalusa, ruoktobuohccidivššu, jortamovrabálvalusa ja buhcciidruovttu.

Láhka addá buohkaide geat orrot dahje orostallet muhtin suohkanis vuoigatvuođa vuostávdit dárbašlaš dearvvašvuođaveahki.

Sosialbálvalusláhka (Sosialtjenesteloven) b. juovlamánu 13. beaivvi 1991 nr. 81

Dán lága mielde galget suohkanat:

- addit dieđuid, rávvagiid ja bagadeami,
- čoavdit dahje eastadit sosiálalaš váttisvuođaid suohkanis
- veahkehit dasa ahte ovttaskas olmmoš oažžu vejolašvuođa eallit ja orrut iešheanalaččat
- eahkehit oažžut aktiivvalaš ja mávssolaš eallima earáid searvvis

Sis geat eai sáhte atnit ovddasmorraša alddiineaset, dahje leat áibbas sorjavaččat praktihkalaš dahje persovnnalaš veahkis jus galgá nákcet bargat beaivválaš bargguid, lea vuoigatvuohta oažžut bálvalusaid mat namuhuvvojit dás vuolábealde:

- Praktihkalaš veahkki (ruovttuveahkki) ja oahpaheapmi, dás maid geavaheadjistivren persovnnalaš veahkki sidjiide geain leat stuora ja ovtastuvvon veahkkedárbbut buozanvuođa, heajut doaimannávcca, agi dahje eará geažil.
- Duddendoaimabijut olbmuide ja bearrašiidda geain lea dárbu dasa heajut doaimannávcca, agi dahje sosiálalaš váttisvuođaid geažil.
- Doarjjaolmmoš olbmuide ja bearrašiidda geain lea dárbu dasa heajut doaimannávcca, agi dahje sosiálalaš váttisvuođaid geažil.
- Sadji institušuvnnas dahje ásodat mas čuvvot birrajándorfuolahusbálvalusat sutnje geas lea dárbu dasa heajut doaimannávcca, agi dahje eará geažil.
- Ovddasmorašbálkka olbmuide geain lea earenoamáš lossa fuolahusbargu.

Suohkan lea geatnegas veahkehit olbmuid geat eai sáhte gozihit iežas fuolaid ásodatmárkanis. Suohkan lea geatnegas gávdnat gaskaboddosaš orrunbáikki sidjiide geat eai ieža nákcce dan dahkat.

Suohkan galgá veahkehit olbmuid veahkkedoaimabijuid, rávvema ja bagadeami bokte beassat earránassii gárrenmirkkuin.

Láhka addá maid vuoigatvuođa oažžut ekonomalaš sosialveahki, muhto dan birra ii leat dán giehtagirjijis. Suohkan sáhtá addit eanet dieđuid dán birra.

Divššohasvuoigatvuođaláhka (Pasientrettighetsloven) b. suoidnemánu 2. beaivvi 1999 nr. 63

Dát láhka addá dutnje gii vuostávdáddát dearvvašvuođabálvalusaid eanet vuoigatvuođaid. Láhka gusto buot dearvvašvuođaveahkkái maid don oaččut – sihke bátnedoaktáris, fástadoaktáris, suohkandearvvašvuođabálvalusas ja spesialistadearvvašvuođabálvalusas. Dát vuoigatvuođat leat earret eará čadnon dasa:

- Ahte dus lea vuoigatvuohta oažžut dárbbaslaš dearvvašvuođaveahki ja árvvoštallot kvalifiserejuvvon Dearvvašvuođabargiin. Jus don it leat ovttaoavilis árvvoštallamiin, de lea dus vuoigatvuohta árvvoštallot ođđasit.
- Ahte dus lea vuoigatvuohta oažžut dieđuid iežat dearvvašvuođadili birra ja makkár divššu rávvejit. Don galggat beassat váikkuhit (mielváikkuheapmi) ovdal go dikšu álggahuvvo.
- Ahte dus lea vuoigatvuohta geahčadit iežat journála, go don ieš háliidat.
- Ahte dus lea vuoigatvuohta oažžut «oktagaslaš plána» jus dus lea dárbu guhkitáiggi sosial- ja dearvvašvuođabálvalusaide mángasis.
- Ahte don fertet miehtat ovdal go oktage sáhtá dutnje addit dearvvašvuođaveahki. Lágas leat sierra mearrádušat go lea dárbu addit fáhkka dearvvašvuođaveahki ja jus don ieš it leat dakkár dilis ahte sáhtát árvvoštallat miehtama.
- Ahte du oapmahaččain leat vissis vuoigatvuođat oažžut dieđuid du dearvvašvuođadili birra, jus don ieš dan dáhtut.

Dearvvašvuođabargiidláhka (Helsepersonelloven) b. suoidnemánu 2. beaivvi 1999 nr. 64

Dát láhka lea dearvvašvuođabargiid ektui ja selveha sin geatnegasvuođaid. Dearvvašvuođabargiid leat sii geaiguin dus lea oktavuoha go vuostávdáddát dearvvašvuođabálvalusaid. Don gii vuostávdáddát dearvvašvuođabálvalusaid, berret diehtit:

- Ahte dearvvašvuođabargiin lea jávohisvuođageasku du ja du dearvvašvuođa birra.
- Ahte dearvvašvuođabargit leat geatnegasat addit dutnje hoahppoveahki jus du dearvvašvuođadilli lea duođalaš.
- Ahte dearvvašvuođabargiin ii leat lohpi vuostávdit stuorit skeaŋkkaid dus dahje du oapmahaččain. Muhtin suohkaniin ii leat dearvvašvuođabargiin lohpi váldit vuostá skeaŋkkaid obage, beroškeahhtá sturrodagas.
- Ahte dearvvašvuođabargit leat geatnegasat ovtatmanu váldit oktavuoda mánáidsuodjalusain jus várohit ahte mánna lea gillán veahkaválddálašvuođa dahje leat illástuvvon.

Divššohasáittardeaddji (Pasientombud)

Divššohasáittardeaddji galgá bargat dan ala ahte fuolahit ovttaskas olbmo dárbbuid, fuolaid ja riektesihkarvuođa dearvvašvuođabálvalusa ektui ja ahte buoridit dearvvašvuođabálvalusa kvalitehta.

Jus dus leat leamaš vásáhusat dearvvašvuođadoaimmahagas maid birra háliidat ságastallat, de sáhtát váldit oktavuoda divššohasáittardeaddjiin dan fylkkas gos orut. Divššohasáittardeaddji sáhtá addit dutnje dieđuid du vuoigatvuođaid birra divššohassan dahje oapmahažžan. Divššohasáittardeaddji sáhtá veahkehit sátnádit ja gaskkustit viidáseappot gažaldagaid dahje váidaga rievttis instánsii.

Vederlagsforskriften

Láhkaásahus gusto buhcciidruktui dahje ássanvuohkái mas lea birrajándor ovddasmoraš ja dikšu. Dát láhkaásahus mearrida man olu sáhtá máksit bálvalusaid ovddas maid suohkan addá, ja makkár bálvalusaid ovddas suohkan sáhtá váldit mávssu.

Jus áiggit eanet dieđuid sáhtát váldit oktavuoda iežat suohkaniin ja/dahje geahča: www.lovdato.no/for/sf/ho/ho-19950426-0392.html

Loahppasátni

Suohkaniin lea ovddasvástádus ásahtit iešguđet bálvalusaid ja – nu guhkás go vejolaš – heivehit dáid ovttaskas olbmo dárbbuid mielde.

Jus don dárbbasat muhtinlágan veahki suohkana dearvvašvuođa- ja sosialbálvalusain, fertet váldit oktavuođa suohkaniin. Suohkan sáhtttá veahkehit du gávnnahit makkár bálvalusat heivejit buoremusat du dárbbuide. Dialoga ja plánema bokte sáhttet buorit bálvalusat ráhkaduvvot.

Dát giehtagirji addá bajilgova bálvalusain maid suohkan sáhtttá ja galgá addit. Mánnga suohkana fáallet olu bálvalusaid ja bálvalusaid sisdoallu soaitá viidát go dat mii boahhtá ovdan dán giehtagirjiis.

Dearvvašvuođa- ja sosialbálvalusaid geavaheaddjin galggat don vásihit ahte dat bálvalusat maid don vuostáválddát, leat ovttastahtton – lehkos dál oktavuohta iežat fástadoaktáriin, suohkana dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusain dahje spesialistadearvvašvuođabálvalusain.

Min doaivva lea ahte dát giehtagirji lea ávkin, nu ahte don álkit gávnnahat makkár vuoigatvuođat dus leat dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusaide, ja maiddá ahte don beasat diehtit geainna galggat váldit oktavuođa go galggat oažžut árvoštallot iežat bálvalusdárbbu.

Dearvvašvuođadirektoráhtta giitá organisašuvnnaid geat leat leamaš referánsajoavkkus ja geahččalanjoavkkus giehtagirji ráhkadeami oktavuođas.

Bjørn-Inge Larsen
dearvvašvuođadirektora

Gos sáhtát oažžut eanet dieđuid?

Suohkan lea du deataleamos oktavuohta go galggat oažžut dieđuid dearvvašvuođa- ja sosialbálvalusaid birra. Suohkanat Norggas leat organiseren iežaset iešguđet ládje. Jus don it dieđe geainna galggat váldit oktavuođa, de sáhtát riŋget suohkana telefonguovddáži.

Jus áigget dieđuid almmolaš bálnedearvvašvuođabálvalusa birra, sáhtát váldit oktavuođa bálnedearvvašvuođabálvalusain dan fylkkas gos don orut.

Gávdnojit maid olu interneahhtasiiddut gos gávdnojit dieđut vuoigatvuođaid, bálvalusaid birra. Neahttabáiki www.helsedirektoratet.no/helseogomsorg addá deatalaš ođasmahtton dieđuid. Dá leat muhtin eará neahttabáikkít:

Almmolaš instánsat

Mánáid- ja dásseárvodepartemeanta:

www.regjeringen.no/nb/dep/bld.html?id=298

Mánáid-, nuoraid ja bearašdirektoráhtta: www.bufetat.no

Diehtobearráigeahčču: www.datatilsynet.no

Fylkkamánni/Dearvvašvuođageahčču fylkkain, oktasaš bajilgovva:

www.helsetilsynet.no/templates/sectionpagefylke2129.aspx

Fylkkasuohkanat:

<http://app.norge.no/styresmakter/liste.asp?el=59&nside=fylke>

Dearvvašvuođadirektoráhtta: www.helsedirektoratet.no

Dearvašvuođa- ja fuolahusdepartemeanta: www.regjeringen.no/nb/dep/hod.html?id=421

Dearvašvuođageahčču: www.helsetilsynet.no

Viessobánku: www.husbanken.no

Overformynderiet: geahča oktagas suohkana ruovttusiiddu
Pasientombudet: www.helsedirektoratet.no/pasientombudet

Leaŋkačoakkáldat hárvves dilít/diagnosat: www.rarelink.no

Ráđđehusa ruovttusiidu: www.regjeringen.no

Sivilombudsmannen: www.sivilombudsmannen.no

TAKO, landsdekkende kompetansesenter for oral helse ved sjeldne medisinske tilstander: www.tako.no

Guovllu dearvašvuođadoaimmahagat
Helse Midt-Norge RHF: www.helse-midt.no
Helse Nord RHF: www.helse-nord.no
Helse Sør-Øst RHF: www.helse-sorost.no
Helse Vest RHF: www.helse-vest.no

Beroštusorganisašuvnnat, ráđit ja lávdegottit

Funksjonshemmedes fellesorganisasjon (FFO): www.ffe.no

Fylkkasuohkaniid boarrásiidráđit: geahča oktagas fylkkasuohkana ruovttusiiddu

Suohkaniid boarrásiidráđit: geahča oktagas suohkana ruovttusiiddu

Suohkanráđit olbmuid várás geain lea heajut doaibmannákca:
geahča oktagas suohkana ruovttusiiddu

Suohkanráđit olbmuid várás geain lea heajut doaibmannákca:
geahča oktagas suohkana ruovttusiiddu

KS (Kommunesektorens interesse- og arbeidsgiverorganisasjon):
www.ks.no

Landsforbundet Mot Stoffmisbruk (LMS): www.motstoff.no

Landsforeningen for Pårørende innen Psykiatri: ipp.interaktiv.as

LAR-Nett Norge: www.larnett norge.no

Mental Helse: www.mentalhelse.no

www.narkoman.net

Mental Helse Ungdom: http://www.mentalhelse.no/Mental_Helse_Ungdom

Norsk pensjonistforbund (NPF): www.pensjonistforbundet.no

Nasjonalforeningens demenslinje: demenslinjen@nasjonalforeningen.no

Rusmisbrukernes interesseorganisasjon (RIO): www.riorg.no

Rådet for psykisk helse: www.psykiskhelse.no

Samarbeidsforumet av funksjonshemmedes organisasjoner (SAFO):
www.safo.no

Statens råd for likestilling av funksjonshemmede:
www.helsedirektoratet.no/srff

Statens seniorråd: www.helsedirektoratet.no/statensseniorrad

Voksne for Barn: www.vfb.no/xp/pub/venstre/gul/start

Láogat, láhkaáshusat ja njuolggadusat

- LOV-2001-05-18-24: Lov om helseregistre og behandling av helseopplysninger (dearvvašvuodaregistarláhka)
- LOV-2000-04-14-31: Lov om behandling av personopplysninger
- LOV-1999-07-02-64: Lov om helsepersonell m.m.
- LOV-1991-12-13-81: Lov om sosiale tjenester mv. (sosialbálvalusláhka)
- LOV-1982-11-19-66: Lov om helsetjeneste i kommunene (suohkandearvv ašvuodabálvalusláhka)
- LOV-1979-06-19-69: Lov om offentlighet i forvaltningen
- LOV-1962-06-22-8: Lov om Stortingets ombudsmann for forvaltningen
- LOV-1927-04-22-3: Lov om vergemål for umyndige
- LOV-1999-07-02-63: Lov om pasientrettigheter (divššohašvuoigatvuođaláhka) Kapittel 8
- LOV 1967-02-10: Lov om behandlingsmåten i forvaltningssaker
- IS-7/2006: Tilgang til og utlevering av opplysninger i elektroniske pasientjournaler. 2001.06.28 nr 0765: (HOD) Forskrift om habilitering og rehabilitering
- IS-17/2006: Dearvvašvuodabargiid geatnegasvuohta ja vuoigatvuohta addit dieđuid mánáidsuodjalusbálvalussii, politijai ja sosialbálvalussii jus vároha ahte:
  - mánát illástuvvojit ruovttus
  - mánát earaládje gillájit duodalaš fuolahisvuođa
  - geavaha gárrenmirkkuid áhpehisvuođas
- IS-1253: Veileder til forskrift om individuell plan
- FOR-1995-04-26-392: Forskrift om vederlag for opphold i institusjon mv.
- FOR-2004-12-23-1837: Forskrift om individuell plan etter helselovgivningen og sosialtjenesteloven
- FOR-2003-06-27-792: Forskrift om kvalitet i pleie- og omsorgstjenestene for tjenesteyting etter lov av 19. november 1982 nr. 66 om helsetjenesten i kommunene og etter lov av 13. desember 1991 nr. 81 om sosiale tjenester mv.
- FOR-2002-12-20-20-1731: Forskrift om internkontroll i sosial- og helsetjenesten
- FOR-2000-12-21-1385: Forskrift om pasientjournal
- FOR-2000-12-15-1265: Forskrift om behandling av personopplysninger
- FOR 2006-02-17 nr 204: Forskrift om pseudonymt register for individbasert pleie- og omsorgsstatistikk
- FOR 2001.06.28 nr 0765: Forskrift om habilitering og rehabilitering

Diehto- ja veahkketelefovnat

Jus dárbbášat hupmat muhtimiin, sáhtát ringet čuovvovaš telefonnummáriid.
Don it dárbbáš muitalit nama.

AA Anonyme alkoholikere	810 30 030
Angsttelefonen	22 22 35 30
Angstringen	22 71 26 09
Arbeidslivstelefonen (Mental helse)	815 44 544
Barneombudet	22 24 26 30
Barnetelefonen om krig	800 33 321
Bekymringstelefon for foreldre	810 03 940
Helsedirektoratets Servicetelefon for sjeldne tilstander	800 41 710
Hjelpelinjen for spilleavhengige	800 800 40
Hjelpetelefonen til Mental Helse Norge (alltid åpen)	810 300 30
Homofiles ungdomstelefon	810 00 277
Informasjonstelefonen om aids	810 03 200
Informasjonstelefonen om tvangsekteskap	815 55 201
Interessegruppa for kvinner med spiseforstyrrelser	22 42 22 22
Kirkens SOS	815 33 300
LLHs ungdomstelefon	810 00 277
NA (Anonyme narkomane i Norge)	905 29 359
Nasjonalforeningen demenslinjen	815 33 032
Norsk Epilepsiforbund	22 00 88 00
Redd Barna	22 99 09 00
RUS (telefon for foreldre og barn)	08 588
Røde Kors-telefonen for barn og ungdom	800 33 321
Røyketelefonen	800 40 085
SUSS-telefonen (Senter for samliv og seksualitet)	800 33 866
Telefon for seksuell helse	810 02 244
Tipstelefon mot seksuelle overgrep mot barn	09 989
Vern for eldre – Nasjonal kontakttelefon	800 30 196

Dearvvašvuodadirektoráhtta

Pb 7000 St. Olavs plass, 0130 Oslo

Tif.: 810 20 050

Fákssa: 24 16 30 01

Dinggonnummar: IS-1579

www.helsedirektoratet.no

